

Tehnica de execuție a picturilor murale din biserica unitariană de la Chilieni

Erika Tímea Nemes

Biserica unitariană din Chilieni își are originea în secolul al XIII-lea, cea mai veche parte a sa este nava actuală care trebuie să fi fost construită în a doua jumătate a secolului al XIII-lea sau cel târziu în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Corul semicircular de aceeași vârstă cu nava a fost demolat în secolul al XV-lea, când a fost construit corul poligonal gotic și poarta de sud a navei. Cutremurul din 1802 a avariat foarte tare biserica. În deceniile care au urmat clădirea a fost supusă de mai multe ori unor reparații. În 1882 s-au executat lucrări de mai mare anvergură la clădirea bisericii și la turnul ei, construit în 1802. Cu această ocazie au fost descoperite pentru prima dată picturile murale.¹ Când József Huszka a aflat de existența acestora, în primăvara anului 1885 a cerut intervenția prefectului de Trei Scaune la Episcopia Unitariană pentru a putea executa o copie a lor.² Episcopul și-a dat acordul, cu condiția ca după executarea copiilor, prefectul să se îngrijească de reacoperirea, revăruirea picturilor murale.³ La sfârșitul lunii august 1885, cu acordul protopopiatului, Huszka s-a apucat de lucru. În luna martie 1886 i-a trimis prefectului József Potsa copiile executate în tehnica acuarelei.⁴ Din corespondența existentă, rezultă că au fost făcute și copii pe hârtie de calc⁵, însă nu știm nimic despre soarta acestora, cum nu știm nici dacă ar fi fost posibil să existe mai multe copii.⁶ După terminarea lucrărilor și executarea copiilor în tehnica acuarelei, picturile murale au fost acoperite cu var.

Clădirea părăsită a început să se deterioreze. De sub stratul de var care s-a desprins, s-a cojit de pe suprafața peretelui, au ieșit la iveală fragmente de frescă. În vara anului 1973, istoricul de artă Ádám Kónya a observat pe peretele de sud al clădirii pete roșietice ivite de sub stratul de var căzut.⁷ Împreună cu artistul plastic Béla Kiss, au descoperit trei picturi murale exterioare, având dimensiuni de aproximativ 120 x 150 cm, deasupra cărora au pus să se construiască un acoperiș înclinat, pentru a le proteja

de acțiunea mediului înconjurător. Au scos la lumină fragmente din picturile murale ce acopereau pereții de sud și de vest ai navei, *Nunta din Cana* și alte scene din Noul Testament. În scrierea sa „Kilyén vallatása” (Interogarea bisericii din Chilieni), Kónya menționează că, dintre picturile murale din interiorul bisericii „*A fost executată mai întâi cea de jos. Nivelul tencuiei acesteia, cu o suprafață foarte fină, pătrunde sub nivelul tencuiei ce poartă picturile murale din partea superioară.*”⁸

Cutremurul din martie 1977 a avariat tare clădirea. Zidurile ei au crăpat, au căzut bucăți mai mari de var de pe suprafața lor, lucru care a avut drept consecință scoaterea la iveală a picturilor murale ce se aflau dedesubt. În cor, în jurul tabernacolului sculptat, au fost găsite două reprezentări ale unor îngeri, realizate prin tehnica a secco, care au fost considerate realizări mai târzii față de picturile murale ale navei.⁹

În lunile iunie și iulie 1978 au avut loc lucrări de reconstrucție, precum și de cercetare arheologică a clădirii. Ádám Kónya a sperat ca în urma colaborării cu Béla Kiss, competent în restaurarea picturilor murale, și cu restauratorul Jenő Bartos se va realiza în mod profesionist scoaterea la lumină și conservarea picturilor murale.¹⁰

În 1981 s-au efectuat noi săpături arheologice sub conducerea arheologului dr. Zoltán Székely, și cu această ocazie s-a lămurit exact istoricul construirii bisericii. După aceasta, abia în 1994 s-au executat lucrări de conservare a clădirii și a picturilor murale, cu sprijinul Ministerului Culturii. Deși în 1995 a început cercetarea detaliată a picturilor murale, ele au fost complet scoase la lumină și conservate abia începând din anul 2004, operațiunile respective terminându-se în 2006.¹¹ În 2017 a luat sfârșit și refacerea din punct de vedere estetic a picturilor murale, cu sprijinul Fundației Teleki László.¹²

¹ Jánó 2008. p. 95.

² Jánó 2008. p. 95.

³ Jánó 2008. p. 95.

⁴ Jánó 2008. p. 96.

⁵ Jánó 2008. p. 97. „*Din scrisoarea consilierului Imre Szalay (1846-1917), scrisă din însărcinarea ministrului, aflăm că, pe lângă desenele făcute la Chilieni, i s-au plătit lui Huszka și niște copii pe hârtie de calc.*”

⁶ Jánó 2008 p. 97.

⁷ Kónya 1982. p. 211.

⁸ Kónya 1982. p. 211.

⁹ Kónya 1982. p. 104.

¹⁰ Kónya 1982. p. 213.

¹¹ Restaurarea și conservarea picturilor murale a fost executată de Imago Picta SRL, sub conducerea restauratorilor de picturi murale Péter Pál și Lóránd Kiss. La lucrări a luat parte și autoarea prezentei comunicări.

¹² Lucrările executate în cadrul Proiectului Rómer Flóris s-au desfășurat tot sub conducerea lui Lóránd Kiss.

Prezentarea picturilor murale ale navei bisericii

Pe laturile de sud, de vest și de nord ale navei bisericii se situează trei registre așezate unul deasupra celuilalt. Pe latura de sud, deasupra ușii de intrare pot fi văzute rămășițele unei uriașe compoziții cu tema *Judecata de apoi*. Sub detaliul *Împărăția cerurilor* din *Judecata de apoi* se poate desluși silueta unui sfânt cu aureolă care poartă un coș, iar pe partea din dreapta ușii se află scene din viața lui Cristos, întrerupte de o reprezentare a *Fecioarei Maria cu Pruncul*. După aceea continuă scenele *Patimilor*, atât pe latura de vest, cât și pe cea de nord.

În registrul superior de pe latura de vest și de nord a fost reprezentată *Legenda lui Ladislau cel Sfânt*. La capătul șirului de picturi murale sunt înfățișați cei doi medici, *sfinții Cosma și Damian*.

Pe pereții exteriori, de sud, ai bisericii nu s-au păstrat decât câteva fragmente de picturi murale. Dintre ele, specialiștilor li s-a părut că recunosc un fragment din *Nunta din Cana*. Pe un alt fragment se vede silueta unui sfânt care stă în picioare. Pe latura de vest, acoperită de turn, sub o arcadă trilobată, a fost descoperită fața unei sfințe, care constituie probabil un fragment dintr-o înfățișare triplă a Mariei.¹³

Deși au fost făcute însemnări despre picturile murale ale bisericii și există și câteva scrieri despre modul reprezentării picturale, însă despre procesul de creație, despre tehnica realizării picturilor murale nu a apărut încă nici o analiză relevantă, cu excepția celor câteva rânduri publicate de Ádám Kónya în numărul menționat al revistei „Keresztény Magvető” în care a stabilit că în cazul picturilor murale din interior, registrul inferior a fost executat mai devreme, iar cel de deasupra sa, mai târziu.¹⁴ Este drept că Ádám Kónya nu a precizat exact la picturile cărei secțiuni de perete se referă, dar observația sa este oricum în contradicție cu convențiile generale existente, conform cărora picturile murale sunt realizate de obicei pornind de sus în jos.

Picturile murale de pe peretele de sud

Pe baza observațiilor noastre de la fața locului, pereții interiori ai bisericii au fost pictați în trei registre. Locurile unde se întâlnesc marginile tencuielii oglindesc ordinea temporală a executării picturilor. Conform acestor observații, realizarea picturilor murale din interiorul bisericii – cu excepția imaginii sfântului purtător de coș, care întrerupe scenele *Patimilor*, și a reprezentării *Fecioarei Maria cu Pruncul*, care au fost realizate anterior – a pornit de la registrul superior al laturii de sud, de la scena *Judecării de apoi* (foto 1), de sus în jos și de la stânga la dreapta. Nivelul schelei se află la o înălțime de 170-180 cm. Marginile tencuielii de jos și de sus (*pontate*) nu au fost netezite, trecerea dintre ele se face în mod grosolan. În cazul diviză-

rilor verticale zilnice (*giornate*), atenția acordată finisării acestora a fost mult mai mare.

În cazul scenei *Judecării de apoi*, prima secțiune care a fost tencuită și pictată are 440 cm. Limita verticală a tencuielii se află în partea stângă a lui Cristos Judecătorul, în imediata apropiere a mandorlei. Tencuiala aplicată a fost netezită cu mișcări puternice ale brațului. Având un tăiș cu o lățime de câțiva centimetri, spatula a brăzdat des întreaga suprafață a imaginii. Urmele de spatulă sunt în cea mai mare parte orizontale și ușor curbate (foto 2).

Netezirea tencuielii era urmată de delimitarea conturului scenelor, pentru aceasta se folosea sfoară de trasat (foto 3). Pe unele suprafețe pot fi observate în lumină razantă urmele unor trasări: de exemplu, banda dublă a mandorlei în formă de migdală a lui Cristos, banda dublă care trece prin mijlocul mandorlei și pe care acesta stă așezat, de asemenea poate fi văzută o bandă dublă asemănătoare trasată în formă de semicerc sub picioarele lui (foto 4).

Pentru desenarea nimburilor a fost folosit un compas cu vârf ascuțit. Peste tot pot fi identificate cercul trasat de acest instrument, precum și punctul central în care acesta a fost înfipt (foto 5). În momentul trasării preliminare, tencuiala era probabil încă umedă, dat fiind că pe conturul trasării granulele acesteia nu s-au desprins aproape deloc.

În cazul proiectării unei lumini razante, în mijlocul figurii lui Cristos Judecătorul poate fi văzută o cruce scrijelită (foto 6). Forma și orientarea ridurilor tencuielii de o parte și de alta a trasărilor ne face să credem că liniile au fost trasate de sus în jos și de la stânga la dreapta. Aceste presupuse linii directoare sunt drepte, prin urmare s-au folosit probabil niște rigle pentru trasarea lor. Gamba figurii lui Cristos este străbătută de asemenea de o linie orizontală, dar, conform urmelor rămase, aceasta trebuie să fi fost făcută cu ajutorul sforii de trasat.

Pentru schițarea scenelor s-a folosit culoarea ocră. De sub straturile uzate de vopsea iese la iveală desenul realizat cu pensula. Acesta era urmat de pictură. În prima etapă se picta fundalul cenușiu și solul de culoare ocră. Cadrul decorativ superior și inferior care delimitează scena trebuie să fi fost executat tot la început, pentru că este mai puțin uzat, bine păstrat, ceea ce înseamnă că a fost lucrat probabil când tencuiala era încă umedă. Marginea nimburilor pătrunde pe cadrul decorativ din jur.

Nimburile au fost pictate cu ocră închis, apoi au fost delimitate cu două dungi, una albă și cea exterioară cafeniu închis. În ceea ce privește chipurile, acestea au fost realizate în mod unitar. Întâi s-a pictat un fond de culoare ocră deschis. Pe linia nasului, sub sprâncene și la bărbie părțile umbrite au fost redată cu o culoare ocră închis. Rumeneala cafenie a obrazilor, de formă rotundă, apare pe oasele zigomatice. Părțile mai proeminente ale feței nu au fost accentuate printr-o pată de lumină. La sfârșit, conturul feței a fost trasat cu cafeniu închis, precum și linia nasului, gurii, ochilor și sprâncenelor. Părul a fost redat printr-un fond de culoare închisă, modulată apoi cu dungi ondulate, trasate cu var (foto 7).

¹³ Jánó 2008. p. 104.

¹⁴ Kónya 1982. p. 211.

O ordine asemănătoare cu cea de la chipuri se observă și la pictarea îmbrăcămintei. Suprafața a fost acoperită cu culoarea de bază a îmbrăcămintei, iar apoi cu o nuanță mai închisă au fost trasate părțile umbroase ale cutelor, iar la sfârșit au fost trasate contururile.

Banda decorativă care închide partea superioară a scenei constă dintr-un motiv de frunze pictate pe un fond roșu. Părțile mai luminoase au fost scoase în evidență prin dungi vopsite cu var.

Pe peretele de sud, în registrul din mijloc pot fi văzute mai multe scene. Mare parte a primei scene de sub *Poarta raiului*, pe care poate fi văzută figura unui sfânt cu nimb, care duce un coș, a fost distrusă cu ocazia deschiderii ulterioare a unei uși de intrare. Marginea de sus a tencuielii pătrunde sub tencuiala registrului superior (foto 8). Acest fragment, în contradicție cu cele specificate în literatura de specialitate, nu este o pictură mai târzie, ci una mai timpurie.¹⁵ Pe fragmentul respectiv sunt greu de identificat urmele instrumentului cu care a fost netezită tencuiala. Pentru delimitarea conturului scenelor s-a folosit și aici sfoara de trasat. Compoziția a fost schițată cu culoarea ocră. Urmele unei trasări preliminare pot fi observate doar la conturul dublu al nimbului. Interiorul nimbului este realizat în mod diferit față de registrul superior. Pornind de la mijlocul nimbului, au fost făcute scobituri în formă de raze în tencuială, iar după aceea a fost aplicată culoarea. Marginile scobiturilor au fost rotunjite, iar în adâncul lor se vede stratul de vopsea, chiar dacă prezintă semne de uzură. Acest lucru ne face să considerăm că partea modelată a nimbului a fost executată când tencuiala era încă umedă (foto 9).

Celelalte scene ale registrului mijlociu al laturii de sud au fost pictate în jurul intrării de sud, care în prezent este înzidită. Dintre acestea un fragment mai mic poate fi văzut în stânga ușii, tencuiala lui, urmând marginea ușii, se mulează pe ambrazura acesteia. Pe partea cealaltă a fost pictată scena *Intrării în Ierusalim*, din care s-au păstrat banda decorativă, elementele arhitecturale ale fundalului și fragmente din reprezentarea a două personaje (foto 1). Și aici se vede cum marginea tencuielii se mulează pe ambrazura ușii. Nu este exclus ca ambrazura ușii să fi fost cândva vopsită. Pictura de pe fragmentul care s-a păstrat – tencuiala brăzdată de dese urme de spatulă – coincide cu cea a scenei *Judecății de apoi*, aflate deasupra ei.

Mai demult cercetătorii considerau că o parte a primei scene din ciclul *Patimilor* a fost acoperită mai târziu cu o reprezentare a Fecioarei Maria.¹⁶ Fotografiiile în lumină razantă făcute la fața locului infirmă acest lucru. Pe tencuiala scenei *Fecioara Maria cu Pruncul*, pătrunde marginea tencuielii scenelor aflate în jurul ei, *Judecata de apoi* (sus), *Intrarea în Ierusalim* (stânga) și *Cina cea de taină* (dreapta) (foto 10), prin urmare scena respectivă a fost pictată înaintea celor aflate în jurul ei.

Tencuiala scenei ce o reprezintă pe Fecioara Maria urmează, de asemenea, linia denivelată a peretelui, dar nu apar pe ea în mod evident urmele instrumentului folosit pentru netezirea ei. Scena a fost trasată cu o culoare roșie, cu pensula, fără să se folosească vreun instrument ajutător. Din cauza degradării picturii, nu poate fi observată elaborarea detaliilor, în schimb și aici poate fi stabilită aceeași succesiune a execuției picturii, ca aceea descrisă mai sus. Întâi a fost pictat fundalul și elementele arhitecturale ale acestuia, apoi personajele și detaliile lor. Până s-a ajuns la pictarea detaliilor, probabil tencuiala se uscaseră destul de mult, de aceea nu a luat ființă decât o legătură a secco mai slabă cu aceasta, și ca urmare stratul de vopsea cu o aderență mai slabă s-a degradat în mare măsură până azi.

Următoarele două scene ale registrului mijlociu – *Cina cea de taină* și *Sărutul lui Iuda* – nu sunt divizate prin limite interioare ale tencuielii, au fost pictate pe aceeași secțiune de tencuială. Brațul figurii lui Petru din scena *Sărutului lui Iuda* trece peste cadrul care separă cele două scene (foto 11). Peste tot apare urma spatulei folosite la netezirea tencuielii. Fețele apostolilor care stau în jurul mesei au caractere asemănătoare și nu apar diferențe nici în realizarea lor. După ce a fost pictat nimbul fiecăruia, s-a continuat cu pictarea în culori deschise a fețelor lor. O execuție amănunțită a fețelor nu este caracteristică. Umbrele apar ca niște marcaje, sub forma unor dungi mai late, iar rumeneala obrazilor ca o pată rotundă. Părul, ochii, nasul, gura au aceeași culoare brun închis.

Scena *Sărutului lui Iuda* este mult mai degradată, astfel încât poate fi observată mai bine schița preliminară trasată sub ea cu culoarea ocră. În fundal, fețele a doi soldați s-au păstrat într-o stare destul de bună față de starea degradată a cămășii de zale ce le protejează corpul. Aici se poate vedea doar schița preliminară a figurilor și foarte puțin din pictura îmbrăcămintei lor, dând impresia unei lucrări neterminate (foto 12). Acest lucru ne face să presupunem că îmbrăcămintea a fost pictată mult mai târziu decât fețele, atunci când tencuiala trebuie să fi fost aproape uscată.

În registrul inferior se află o panglică roșie răsucită, precum și o draperie. Mare parte a acestora s-a păstrat, de la intrarea de sud până la peretele de vest (foto 13).

Picturile murale de pe peretele de vest

Registrul superior al peretelui de vest – unde se aflau primele scene din *Legenda lui Ladislau cel Sfânt* – este așa de deteriorat, încât abia se disting și se pot identifica reprezentările. În lumină razantă, se observă bine interferența tencuielilor registrului superior și a celui mijlociu, dat fiind că nu s-a acordat prea multă atenție finisării lor. Din cauza lipsei unei porțiuni mai mari de tencuială de la mijlocul șirului de picturi murale, nu pot fi stabilite limitele verticale ale tencuielilor, respectiv – dacă ele existau – unde au fost situate. Pentru delimitarea scenelor, s-a folosit sfoară de trasat. Din cauza uzurii, nu se poate stabili exact modul în care a fost executată pictura murală, dar, datorită modului asemănător în care a fost executată nete-

¹⁵ Jékely – Kiss 2008. p. 278.

¹⁶ Jékely – Kiss 2008. p. 278.

zirea tencuielii, putem presupune că și modul în care s-a realizat pictura a fost identic cu cel de pe peretele de sud.

Înălțimea tencuielii primei scene din *Legenda lui Ladislau cel Sfânt* este de 170 cm (foto 14). Netezirea tencuielii a fost făcută exact ca pe peretele de sud. Din scenele registrului mijlociu s-au păstrat mult mai multe. Doar delimitările de jos și de sus ale tencuielii sunt vizibile, scenele nu au fost despărțite între ele nici măcar printr-o linie scrijelită. Modul caracteristic de netezire a tencuielii, precum și urma orizontală a sfării de trasat, folosită la delimitarea scenelor pot fi observate și aici. Cele cinci scene au fost pictate pe o tencuială, având în partea din stânga ușii o lungime de 240 cm, în partea dreaptă de 220 cm și o înălțime de 160 cm. În registrul inferior avem și aici o panglică roșie răsucită și imitația unei draperii, dar, față de peretele de sud, s-a păstrat mai puțin din ea.

Picturile murale de pe peretele de nord

În registrul superior al peretelui de nord continuă *Legenda lui Ladislau cel Sfânt*. Scenele legendei nu au fost pictate pe o secțiune de tencuială, pot fi observate mai multe diviziuni ale acesteia, făcute în mai multe zile. Fiind vorba de un șir de scene legate între ele, delimitările tencuielii sunt abia vizibile, sunt foarte bine netezite. Ultima scenă este despărțită de celelalte episoade printr-o bandă roșie verticală.

Prima secțiune, având o lungime de 130 cm și o înălțime de 170 cm, cuprinde o parte din scena *Bătăliei celor două oștiri*. Suprafața ei este foarte degradată, abia au rămas câteva părți vizibile. Scena continuă pe următoarea secțiune, având o lungime de 125 cm (foto 15), pe care pot fi văzuți ostași maghiari strâns aliniați unii lângă alții și unii în spatele altora. Capetele lor ce poartă coifuri sunt identice și, din câte se poate distinge, și picioarele cailor în galop se avântă cu aceeași mișcare. S-au păstrat doar fețele ostașilor ce se aflau în fruntea oștirii maghiare. Modul în care au fost pictați se aseamănă cu cel al scenelor descrise până acum. Partea superioară a scenei este mărginită de banda decorativă cu un motiv de frunze, amintită deja anterior și care s-a păstrat cel mai bine tocmai pe această secțiune a tencuielii, pe peretele de nord (foto 16).

Secțiunea care urmează, pe o lungime de circa 360 cm, prezintă oștirea cumană participantă la luptă, precum și o parte a scenei *Urmăririi cumanului*, și anume pe Ladislau cel Sfânt călare pe calul său. În centrul luptei putem vedea ploaia de sulite. Oștenii cumani sunt strânși unii lângă alții, la fel ca oștenii maghiari. Aici și fețele s-au păstrat în stare bună. Putem observa că modul în care au fost pictate nu diferă. Pe fețele oștenilor înfierbântați în luptă rumeneala apare ca o pată de un roșu mai intens. Nu se deosebesc unii de alții nici prin caracter și aproape că nici prin mișcările lor. În prim plan, unitatea scenei este spartă de un cal pe jumătate acoperit, stând întors în direcția opusă oștirii, precum și de unul sau doi ostași căzuți la pământ. Toți caii stau în poziții asemănătoare, nu apar deosebiri decât în ceea ce privește culoarea lor și direcția

lor de mers. În scena *Urmăririi*, mulțimea ostașilor maghiari care luptă în spatele lui Ladislau cel Sfânt se caracterizează prin poziții corporale mult mai variate. Calul cel mai frumos împodobit din această scenă este cel al lui Ladislau cel Sfânt.

Fața regelui este la fel cu cea a oștenilor, nu prezintă o execuție mai elaborată. Se deosebește de cea a celorlalți doar prin faptul că doar el are mustață și barbă.

Fețele ostașilor cumani și maghiari sunt aproape identice. Culoarea de bază a unora dintre fețe este mai deschisă, a altora mai închisă, dar nici acest lucru nu îi deosebește pe cumani de maghiari, în cazul ambelor oștiri apar ambele variante. Modul în care a fost redată rumeneala obrazilor diferă, în unele cazuri este în formă de cerc, în multe cazuri se vede și urma pensulei cu care pictorul a rotunjit pata roșie, a răsucit pensula de la dreapta spre stânga, pornind din mijlocul ei, în altă parte, în schimb, putem observa o pată care acoperă pomeții obrazului, urmând forma acestora (foto 17).

Pe ultima secțiune de tencuială de 210 cm s-au păstrat din scena *Luptei corp la corp între Sântul Ladislau și cumanul*, reprezentarea ostașului cuman, care trage cu arcul în spatele său, și figura fetei răpite, stând alături de el, precum și întreaga scenă a *Decapitării cumanului*. Modalitatea în care au fost pictate nu diferă față de cele descrise până acum.

În cazul ultimelor două scene, la pictarea fundalului cu model amintind de o țesătură de brocart, suprafața a fost pictată cu ocră, apoi au fost desenate pe ea cu negru romburi formând un fel de plasă. Cu aceeași culoare au fost desenate frunzele aflate în mijlocul romburilor, iar apoi în jurul acestor motive fundalul a fost vopsit cu negru.

În registrul mijlociu al peretelui de nord continuă scenele din *Ciclul Patimilor*. Nici aceste scene nu au fost pictate pe o singură secțiune de tencuială. Se observă în mai multe locuri limite verticale ale secțiunilor de tencuială. În pofida faptului că delimitările zilnice/*giornatele* au fost plasate pe cadrele care despart scenele, finisarea lor este destul de temeinică. Pe prima secțiune de tencuială, de 280 cm, pot fi văzute trei scene: *Răstignirea*, *Coborârea de pe cruce* și *Pietă*. Următoarea secțiune cuprinde tot trei scene, pe o lungime de circa 300 cm: *Învierea lui Cristos*, *Coborârea lui Cristos la iad* și *Apariția lui Cristos – convertirea Sfântului Pavel*. Urmează apoi o secțiune de tencuială de 110 cm, pe care este reprezentată *Fecioara Maria cu Pruncul*. Ultima scenă, pe care apar figurile celor doi sfinți medici, *Cosma și Damian*, a fost executată tot pe o altă secțiune de tencuială. După ce a fost aplicată, tencuiala, având o lățime de 140 cm și o înălțime de 180 cm, a fost netezită, dar nu a fost egalizată, astfel încât urmează denivelările planului peretelui. Această pictură murală trebuie să fi fost executată înainte de scenele enumerate, pentru că limita de sus a tencuielii sale pătrunde sub tencuiala ultimelor scene din *Legenda lui Ladislau cel Sfânt* aflată deasupra sa (foto 18).

Scenele registrului mijlociu sunt încadrate de o bandă decorativă cu lățimea de 30 cm, cu motiv de frunze inclu-

se în romburi, ca pe celelalte două laturi. Acest model nu continuă deasupra ultimelor două scene.

Pe pictura murală ce îi reprezintă pe sfinții medici nu pot fi văzute urme viguroase ale netezirii tencuielii. Urma unei trasări poate fi observată doar la conturul dublu al nimbului și în cazul liniei de mijloc a panglicii răsucite care se află în mijlocul benzii decorative ce înconjoară scena (foto 19). Liniile sunt drepte și regulate, probabil s-a folosit un instrument pentru trasarea lor. Spațiul interior al nimburilor este modelat, la fel ca în cazul figurii purtătoare a unui coș, aflată pe latura de sud. Nimburile ambilor sfinți au fost modelate, adâncite când tencuiala era încă umedă. După uscarea tencuielii a fost trasat conturul părții modelate a nimbului, precum și cel al capetelor.

Compoziția a fost schițată cu culoarea ocru și în acest caz. Ordinea în care s-a executat pictura seamănă și ea cu cea a picturii murale prezentate până acum, modalitatea ei este însă diferită. Deosebirea se manifestă în primul rând în cazul fețelor, deoarece pe fondul de culoare ocru deschis și roz umbrele și accentele de lumină sunt redată prin linii fine. Datorită acestui fapt, fețele par executate cu mai multă minuțiozitate. Același mod de execuție cu linii fine este caracteristic și pentru părul și barba personajelor.

În registrul inferior al laturii de nord, s-a păstrat până în zilele noastre foarte puțin din motivul decorativ al draperiei.

Picturile murale exterioare ale bisericii

Picturile murale exterioare scoase la iveală pe latura de sud a bisericii sunt greu de examinat datorită uzurii și fragilității lor, precum și a condițiilor de luminozitate. Totuși putem afirma despre ele că seamănă prin tehnica lor cu picturile murale din interior, respectiv cu scenele *Judecării de apoi*, *Legendei lui Ladislau cel Sfânt* și *Patimilor* (foto 20).

În ceea ce privește modul de execuție al nimbului sfântului aflat în umbra turnului, acesta se aseamănă cu nimburile ce pot fi văzute pe picturile murale interioare realizate mai târziu, și anume prin creștături făcute în tencuială, ce înconjoară ca niște raze capul sfântului (foto 21), iar marginea neregulată a nimbului ne face să deducem că această linie a fost gravată cu mâna liberă, fără ajutorul vreunui instrument.

Examinări la microscop

Observațiile de la fața locului sunt completate de rezultatele examinărilor la microscop. Din mostra luată din tencuiala picturii *Legendei lui Ladislau cel Sfânt*, se poate stabili că este vorba despre o tencuială pe bază de var și nisip, într-o proporție estimată la 1:2. Pot fi văzuți grunji de var, ceea ce înseamnă că a fost vorba de stingerea uscată a varului. Dimensiunea grunjilor nu depășește 1,4 mm. Culoarea varului nu este complet albă, ceea ce ne face să credem că este vorba de var dolomitic. După corodarea părților cu carbonat, fracția nisipoasă rămasă poate fi îm-

părțită în două: o parte mai grosieră, în care dimensiunea granulelor nu depășește 3 mm, și o fracție nămolosă. Nisipul folosit este de origine vulcanică. Dimensiunea granulelor sale este mai mică de 3 mm. Nisipul de origine vulcanică se comportă ca un ciment hidraulic în mortar, astfel tencuiala devine mai rezistentă (foto 22).

Pe baza analizei secțiunii pe pe probele prelevate de pe perețele de nord și de sud, se poate constata că tencuiala lor este identică (foto 23).

În urma mostrelor luate din tencuiala scenei *Fecioara Maria cu Pruncul*, a figurii sfântului care poartă un coș, precum și a reprezentării celor doi sfinți medici de pe latura de nord, se poate stabili că materialul de umplutură folosit la tencuială este de natură vulcanică, la fel ca în cazul tencuielii scenelor *Judecării de apoi* și *Patimilor*. Compoziția tencuielii folosite la picturile murale exterioare de pe latura de sud a bisericii coincide cu cea a majorității picturilor murale aflate în interiorul navei bisericii (*Judecata de apoi*, *Patimile*, *Legenda lui Ladislau cel Sfânt*).

Tencuiala picturii murale aflate în umbra turnului este identică cu tencuiala celorlalte picturi murale.

Picturile murale din interiorul bisericii au fost pictate toate, fără excepție, direct pe tencuială. Este drept că pe unele din mostrele luate, ale căror secțiuni au fost examinate la microscop, pot fi văzute mai multe straturi suprapuse, dar acestea sunt limite de vopseluri, care pot fi puse în legătură cu culorile vopsite una peste alta, cu limitele straturilor de vopsea, iar nu cu un strat de var unitar, care să fi fost aplicat înainte de a executa pictura (foto 24).

La executarea tuturor picturilor murale ale bisericii au fost folosite în primul rând culori de pământ, ocru galbene și roșii. Pe baza examinărilor făcute la microscop cu polarizare, putem stabili că în afară de acestea se mai foloseau pentru pictat varul și cărbunele vegetal. Pentru crearea culorilor se întrebuițau pigmentii menționați și amestecurile lor.

Rezumat

Picturile murale din exteriorul și interiorul bisericii au fost realizate în tehnica frescei, însă în cazul unora dintre ele se identifică legătură a secco. Suprafețele foarte uzate, precum și stratul de vopsea desprins lamelar pe unele porțiuni ne arată că pictura a fost executată pe o vreme foarte uscată. În momentul pictării detaliilor, tencuiala trebuie să fi fost deja destul de uscată, de aceea în cele mai multe cazuri nu s-a putut forma decât o legătură de tip secco.

În interiorul bisericii, toate cele trei laturi sunt acoperite de picturi murale executate în trei registre. Pe latura de sud, *Judecata de apoi* aflată în registrul superior, precum și primul ciclu din seria *Patimilor* aflată sub ea trebuie să fi fost realizate în aceeași perioadă, prezentând trăsături caracteristice aceluiași atelier.

Scenele *Legendei lui Ladislau cel Sfânt*, ce încep în registrul superior al laturii de vest și se încheie pe latura de nord, precum și scenele *Patimilor* ce continuă sub ele,

au fost realizate de asemenea în aceeași perioadă și pot fi atribuite aceluiași pictor.

Modalitatea realizării picturilor murale a fost următoarea: după aplicarea tencuielii, suprafața acesteia a fost netezită cu o spatulă cu lățimea de câțiva centimetri. În primul rând orizontal, cu o ușoară arcuire, atât cât permitea mișcarea brațului. Una dintre caracteristicile principale ale picturilor murale o constituie netezirea tencuielii. În cazul întâlnirii unor suprafețe prelucrate într-un mod asemănător, pe bună dreptate se poate presupune că ele sunt opera aceluiași executant.

Nu s-a acordat o atenție deosebită finisării limitelor registrelor aflate unul deasupra celuilalt, în schimb limitele verticale ale tencuielii abia se pot observa, în pofida faptului că o parte dintre ele nu trece prin mijlocul scenei respective, ci cade pe cadrul care desparte scenele.

Limitele scenelor au fost stabilite cu sfoara de trasat. Trasarea preliminară a nimburilor s-a făcut cu un instrument cu vârf ascuțit, când tencuiala era încă umedă. Punctul central în care era înfipt vârful compasului poate fi găsit în cazul fiecărui nimb.

Caracteristică pentru pictarea chipurilor este fondul de culoare deschisă, pe care au fost adăugate umbrele și rumeneala obrazilor în formă circulară. Nu au fost puse pete de lumină pe față, mai degrabă a fost lăsată să trăiască culoarea deschisă a bazei. Linia ochilor, nasului, gurii și obrazilor a fost indicată printr-un contur accentuat de culoare închisă. Este greu de identificat participarea mai multor pictori, pentru că majoritatea personajelor se aseamănă, e lipsită de un caracter propriu, nici modul de realizare a picturii nu se schimbă cu adevărat în cursul prezentării diferitelor scene. Poate că o mică deosebire se arată a fi în modul de redare a rumenelei din obraji, care în unele locuri este în formă de cerc regulat, pe când în altele urmează linia oaselor zigomatice.

Nici la zugrăvirea îmbrăcămintei nu vedem deosebiri mai notabile, îmbrăcămintea fiecăruia este unitară. Formele au fost umplute cu culoarea de fond a îmbrăcămintei, apoi au fost trasate umbrele cu o nuanță mult mai închisă, iar la sfârșit și în acest caz contururile au avut un rol dominant.

Nu prea putem observa nici deosebiri de ierarhizare. Nici în ceea ce privește dimensiunea personajelor, nici a măiestriei detaliilor. Poate reprezintă o ușoară excepție Maica Domnului, care apare în scena *Judecării de apoi*, precum și fețele, trupurile credincioșilor care se roagă, îngrămădiți sub mantia ei (foto 25). O compoziție mai simplă și mult mai liberă, decât celelalte. Calul lui Ladislau cel Sfânt are de asemenea parte de un harnașament mai fastuos, decât cel al cumanului. Cu excepția celor menționate, nu prea s-a făcut deosebire între personaje. Au același caracter, în multe cazuri și mișcărilor lor se aseamănă foarte mult. Chipurile lor sunt schematice, nu exprimă sentimente.

Doar câteva tentative foarte rudimentare fac trimitere la perceperea spațialității, dar nu putem vorbi despre reprezentare perspectivă. Cele mai multe scene au un

fundal simplu, plan. Elementele arhitecturale sunt preponderent plate și cu aspect de decor scenic. Întâlnim o vagă tentativă la fortăreața din scena *Împărăția cerurilor* (foto 26).

Cei doi arbori care se află în fundalul scenei *Luptei corp la corp* din cadrul *Legendei lui Ladislau cel Sfânt* nu constituie o reprezentare naturalistă nici din punct de vedere coloristic, nici al formei (foto 27).

Nici masa întinsă din *Cina cea de taină* nu este înfățișată perspectivă, în racursi, ci privită de sus. Obiectele de pe masă au fost înfățișate privite din mai multe unghiuri. În timp ce vasele cu pește sunt prezentate privite de sus, pâinile, urciorul, paharele, cuțitele sunt privite lateral (foto 28).

Această dualitate apare și în modul în care sunt aranjate personajele. Ele pot sta alăturate sau unele în spatele altora. Apostolii din *Cina cea de taină* stau unii lângă alții, așezați în jurul mesei. Ostașii din *Legenda lui Ladislau cel Sfânt*, atât cei care se deplasează, cât și cei care participă la luptă, din ambele armate, se acoperă unii pe alții. În pofida acestui lucru, spațialitatea nu poate fi percepută cu adevărat.

Pe perețele de sud și pe cel de nord apar și două picturi a căror apartenență la un ciclu este incertă. Pe latura de sud, între prima scenă din ciclul *Patimilor* și *Cina cea de taină* se află o reprezentare a *Fecioarei Maria cu Pruncul*. Din cauza puternicei degradări a stratului de vopsea, este foarte greu să fie comparată din punct de vedere stilistic cu celelalte picturi murale. Data realizării acestei picturi stă și ea sub semnul întrebării, dat fiind că literatura de specialitate consideră că a fost executată mai târziu, trunchiind scena *Intrării în Ierusalim*, pictată anterior. Însă fotografiile în lumină razantă infirmă acest lucru. Limitele tencuielii scenelor din ciclul *Patimilor* pătrund pe suprafața pictată a reprezentării Mariei, ceea ce ne dovedește că aceasta a fost realizată înaintea celor două picturi murale aflate pe cele două laturi ale ei.

Examinările făcute până acum ne arată că tencuiala scenei *Fecioara Maria cu Pruncul* conține nisip de origine vulcanică, la fel ca scenele *Patimilor*. Pe această bază am putea presupune că ele formează un tot unitar, însă diferențele de execuție ale tencuielilor fac îndoielnică simultaneitatea acestor picturi (foto 29). Aceasta pentru că pe tencuiala scenei *Fecioara Maria cu Pruncul* nu se pot observa urme evidente de spatulă, care brăzdează des tencuiala episoadelor ciclului *Patimilor*. Simultaneitatea scenelor este pusă la îndoială și de faptul că pe latura de sud nu mai întâlnim suprafețe pictate la fel de degradate ca aceea a scenei *Fecioara Maria cu Pruncul*.

Cei doi sfinți medici ce pot fi văzuți pe latura de nord, în continuarea scenelor *Patimilor*, pe o parte separată de tencuială, precum și sfântul cu nimb, care poartă un coș, aflat pe latura de sud, sub *Împărăția cerurilor*, se deosebesc prin caracteristicile lor stilistice de celelalte picturi murale din interiorul bisericii. Tencuielile lor nu sunt nici ele brăzdate des. Pe partea aflată pe latura de sud pare că se văd și urmele sforii de trasat la marginea scenei. Vizavi

de ea a fost scrijelită doar linia de mijloc a modelului în zigzag al cadrului ornamental. Limitele tencuielilor scenelor pătrund pe ambele părți sub tencuiala pictată a registrului aflat deasupra lor. Prin urmare au fost realizate înainte de acestea din urmă.

Pe ambele laturi nimburile sfinților au fost adâncite, reliefate, modelate în tencuiala umedă. Conturul dublu al nimburilor a fost trasat cu vârful ascuțit al unui compas. Conturul capetelor și marginea nimburilor modelate au fost gravate mai târziu. Bucățelele de tencuială desprinse de-a lungul liniei indică acest lucru.

Paleta coloristică și ordinea execuției picturii compoziției scenelor corespund celor ale picturilor murale din interiorul bisericii, dar modalitatea execuției picturii prezintă o divergență. Pe fondul roz deschis al feței se aștern umbre întunecate, liniuțe aplicate în forma firelor unei mățuri. Aceeași reprezentare liniară este caracteristică și petelor de lumină pictate cu var. Și în acest caz, contururile sunt marcante și viguroase.

La pictarea îmbrăcămintei personajelor s-a folosit aceeași modalitate cu linii fine, ca în cazul chipurilor. Pe partea cu umbre a îmbrăcămintei exterioare a sfântului care poartă un coș, liniile urmărind forma se apleacă după trup. Marginea de jos, vălurită a fustei nu urmează linia cutelor fustei, astfel încât pare mai degrabă în dungi, decât foarte încrețită. Și crezetele aflate în mâinile sfinților medici urmează același tipic.

Nici un element nu sugerează perceperea adâncimii spațiului. Pe un fundal plat apar elemente ornamentale sau câte o arcadă plată, dar nu s-a născut nici o încercare care să dea impresia unei perspective. La fel ca în cazul celorlalte picturi murale, chipurile sunt schematice, nu oglindesc sentimente. În urma unor examinări la microscop, s-a constatat că tencuiala lor corespunde cu cea a celorlalte picturi murale ale bisericii. De aici nu putem trage concluzia sincronismului tuturor picturilor murale, ci putem doar deduce că la realizarea tuturor picturilor s-au folosit materiale locale.

Starea de degradare și fragmentare a picturilor murale aflate pe peretele exterior al bisericii, pe latura de sud, îngreunează comparația cu picturile murale din interior. Se poate însă observa că paleta lor coloristică este la fel de simplă, nu a fost folosită o paletă prea extinsă. Și aici culorile dominante sunt ocrul, roșul și albul, precum și amestecurile lor.

Nimbul brăzdat de pe pictura murală aflată în umbra turnului amintește de nimburile celor doi sfinți medici și a sfântului care poartă coșul, aflat în fața lor, personaje ale picturilor murale din interior.

Rezultatele cercetării prezente confirmă cele afirmate deja în literatura de specialitate, și anume că aceste picturi murale, atât ca stil, cât și ca tehnică a picturii, folosesc modalitățile caracteristice ultimelor decenii ale secolului al XIV-lea.¹⁷

Fotografiile au fost realizate de autoarea prezentei comunicări și de Lóránd Kiss (foto 13, 21, 28).

BIBLIOGRAFIE

- JÁNÓ Mihály (2008): Színek és legendák. Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe – Editura Pallas Akadémia, Miercurea Ciuc.
JÉKELY Zsombor – KISS Lóránd (2008): Középkori falképek Erdélyben. Keskeny és Társai Nyomdaipar, Budapest.
KÓNYA Ádám (1982): Kilyén vallatása. In: Keresztény Magvető 4., Cluj.

Dr. Erika Tímea Nemes
Artist-restaurator pictură
Târgu Mureș
Tel: +40-723-007-106
E-mail: erikafeketics@yahoo.com

LISTA FOTOGRAFIILOR

- Foto 1.* Latura de sud a bisericii: ---- nivelul schelei, ... limite verticale ale tencuielii. În registrul superior, scena *Judecății de apoi*, sub ea scenele *Intrarea în Ierusalim*, *Fecioara Maria cu Pruncul*, *Cina cea de taină*, *Sărutul lui Iuda*.
- Foto 2.* Detaliu din scena *Judecății de apoi*: suprafață brăzdată des de urmele instrumentelor folosite. Fotografie în lumină razantă.
- Foto 3.* Urmă de sfoară de trasat pe tencuială, fotografie în lumină razantă.
- Foto 4.* Urme de trasare preliminară în scena *Judecății de apoi*. Detaliu, fotografie în lumină razantă.
- Foto 5.* Detaliu din scena *Cina cea de taină*: trasarea preliminară a conturilor nimbului, precum și punctul în care a fost înfipt vârful compasului. Fotografie în lumină razantă.
- Foto 6.* Detaliu din scena *Judecății de apoi*: în mijlocul trupului lui Cristos poate fi văzută o linie compozițională în formă de cruce. Fotografie în lumină razantă.
- Foto 7.* Detaliu din scena *Cina cea de taină*.
- Foto 8.* Tencuiala scenei din registrul mijlociu, ce reprezintă un sfânt ce poartă un coș, pătrunde sub tencuiala registrului superior. Fotografie în lumină razantă, detaliu.
- Foto 9.* Fotografie în lumină razantă a fragmentului de pictură murală aflat sub *Poarta raiului*, detaliu.
- Foto 10.* Tencuiala scenei *Fecioara Maria cu Pruncul* pătrunde sub tencuiala scenelor aflate în jurul ei. Detaliu, fotografie în lumină razantă.
- Foto 11.* Detaliu din scena *Sărutul lui Iuda*: pe fotografia în lumină razantă, se observă imaginea puterni-

¹⁷ Jékely – Kiss 2008. p. 278.

- că a urmelor lăstate de instrumentele de lucru, care trec peste cadrul ce desparte scenele.
- Foto 12.* Din cauză că stratul de vopsea s-a uzat, a devenit vizibilă culoarea ocră cu care a fost schițată scena *Sărutul lui Iuda*. Detaliu.
- Foto 13.* Registrul mijlociu al laturii de sud și de vest, detaliu. De la stânga la dreapta: *Cina cea de taină, Sărutul lui Iuda, Trădarea și prinderea lui Cristos, Biciuirea lui Cristos, Cristos în fața judecătorilor săi*. Sub aceste scene, pe partea de soclu, este pictată o draperie.
- Foto 14.* Latura de vest a navei bisericii, ----- nivelul schelei. În registrul superior se află prima scenă din *Legenda lui Ladislau cel Sfânt*, iar sub ea se continuă scenele *Patimilor*.
- Foto 15.* Latura de nord a bisericii: ----- nivelul schelei, limite verticale ale tencuiei. În registrul superior poate fi văzută continuarea *Legendei lui Ladislau cel Sfânt*, sub ea scene ale *Patimilor*. La sfârșitul ciclului se află o scenă cu *Fecioara Maria cu Pruncul*, probabil reprezentarea unui donator, iar alături, pe o tencuială separată, figurile celor doi medici, sfinții Damian și Cosma.
- Foto 16.* Detaliu din scena *Bătăliei celor două oștiri* și din cea a *Urmăririi* din *Legenda lui Ladislau cel Sfânt*.
- Foto 17.* Detaliu din scena *Bătăliei* din *Legenda lui Ladislau cel Sfânt*.
- Foto 18.* Tencuiala scenei sfinților Cosma și Damian pătrunde sub tencuiala *Legendei lui Ladislau cel Sfânt* aflată deasupra ei. Contrar presupunerilor anterioare, a fost realizată înaintea ciclului dedicat lui Ladislau cel Sfânt. Detaliu, fotografie în lumină razantă.
- Foto 19.* Latura de nord, scena sfinților Cosma și Damian: pe fotografia în lumină razantă se văd și urmele inciziilor preliminare.
- Foto 20.* Fragment de pictură murală pe peretele exterior al laturii de sud a bisericii.
- Foto 21.* Fragmentul de pictură murală descoperit în umbra turnului, detaliu.
- Foto 22.* Fotografia făcută prin stereo-microscop a fracțiunii de nisip extrasă din tencuiala *Legendei lui Ladislau cel Sfânt*.
- Foto 23.* Secțiune din mostra luată din scena *Judecății de apoi*, fotografie realizată la microscop cu polarizare, obiectiv 20x.
- Foto 24.* Secțiune din mostra luată din scena *Legendei lui Ladislau cel Sfânt*, fotografie realizată la microscop cu polarizare, obiectiv 20x.
- Foto 25.* *Maica Domnului ocrotitoare*, detaliu din scena *Judecății de apoi*.
- Foto 26.* Detaliu din *Împărăția cerurilor*.
- Foto 27.* Detaliu din scenele *Legendei lui Ladislau cel Sfânt*.
- Foto 28.* Latura de sud, registrul mijlociu, scenele: *Intrarea în Ierusalim, Fecioara Maria cu Pruncul* și *Cina cea de taină*.
- Foto 29.* Tencuiala scenei *Fecioara Maria cu Pruncul* urmează linia denivelată a peretelui, însă, spre deosebire de pictura alăturată, suprafața ei nu este brăzdată des de urme de instrumente. Fotografie în lumină razantă.

Traducere: Elga Mayer